

SEMPOZYUM TANITIMI / SYMPOSIUM REVIEW:

ULUSLARARASI DİN KARŞITI ÇAĞDAŞ AKIMLAR VE DEİZM SEMPOZYUMU (12-13 MAYIS 2017, VAN)

Zeynep ŞEKER
Arş. Gör., Sakarya Ü. İlahiyat F.
zeynepseker@sakarya.edu.tr
orcid.org/0000-0003-0486-8176

Hristiyan dünyasındaki teolojik ve felsefî tartışmalar neticesinde kilisenin baskıcı tutumuna karşı duyulan tepkinin etkisiyle ortaya çıkan deizm, yaygın tanımına göre yaratıcının varlığını kabul etmekle beraber vahyi, nübüvveti ve özellikle de esasını vahiy ile nübüvvetin oluşturduğu semâvî dinleri reddeden ya da en azından bu hususta şüphe taşıyan bir sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu akım; teknolojinin ilerlemesi ile tabiata hâkim olan insanoğlunun, aklıyla yeryüzündeki her şeyi bilip idare edebileceği zannına kapılarak dinî ve ahlâkî değerlerin üretilmesi için de akli yeterli görmeye başlamasıyla yükselişe geçmiştir. Küreselliğin etkisiyle yeryüzünün herhangi bir bölgesinde ortaya çıkan ürün ve fikirlerin dünyanın geniş kesimine yayılması neticesinde, aslen Batı menşeli olan deist düşüncenin İslâm dünyasına sıçraması da kaçınılmaz olmuştur. Özellikle dinî ve fikrî pek çok hususta şüphelerini gideremeyen ve anlam arayışı içinde olan Müslüman gençler arasında da yaygınlaşması sebebiyle deizm, Müslüman ilim adamları tarafından da irdelenmesi gereken bir problemdir. Bu nedenle 13-15 Mayıs 2016'da Gaziantep'te gerçekleştirilen XXI. Kelâm Koordinasyon Toplantısı'nda bu ihtiyaç zikredilerek din karşıtı akımların deizm özelinde ele alınmasının önemine vurgu yapılmış ve deizm, bir sonraki koordinasyon toplantısının konusu olarak belirlenmiştir.

Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nin ev sahipliğinde 12-13 Mayıs 2017 tarihlerinde gerçekleştirilen "XXII. Kelâm Koordinasyon Toplantısı ve Uluslararası Din Karşıtı Çağdaş Akımlar ve Deizm Sempozyumu" başlıklı sempozyum; açılış konferansı ile birlikte sekiz oturum ve on sekiz tebliğin sunulduğu ayrıca bir değerlendirme oturumunun yapıldığı, yerli-yabancı pek çok ilim adamının birikimini paylaşma imkânı bulduğu ilmî bir platform olmuştur. Bu yazıda program akışı da dikkate alınarak sempozyumda sunulan tebliğ ve müzâkereler hakkında genel bir tanıtım yapılması amaçlanmıştır.

Muhammed Sizcan'ın Kur'an tilâveti sonrasında Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Başkanı Doç. Dr. Vecihi Sönmez'in konuşması ile başlayan sempozyumun açılış oturumu Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekan Vekili Prof. Dr. Mehmet Ali Sarı, Van İl Müftüsü Nimetullah Arvas, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Peyami Battal, Van Valisi İbrahim Taşyapan ve Milletvekili Beşir Atalay'ın konuşmaları ile devam etmiştir.

Açılış konferansı Prof. Dr. Şaban Ali Düzgün tarafından sunulmuştur. Düzgün, konuşmasının başında ateizmin bir ön aşaması olup olmadığı tartışmalarının varlığına değinerek deizmin bir zihin meselesi ve özellikle gençler arasında yaygın protest bir hareket olduğunu ifade etmiştir. Deizmi "kurumsallaşan dinlerin mensuplarını boğmalarına karşı geliştirilen bir argümanlar stoğu" şeklinde tanımladıktan sonra Batı'daki tarihsel sürecine değinmiş ve deistlerin beslendiği kaynağın İslâm Filozofları'nın Arapça metinlerinden Latinceye yapılan tercüme olduğunu ifade ederek İbn Tufeyl'in (ö.581/1185) *Hayy b. Yekzan*'ı ile *Robinson Cruso* arasındaki benzerliğe vurgu yapmıştır. Her iki eserde de bir adada tek başına yetişen ve hiçbir kurumsal dinle karşılaşmayan bir insanın hangi yetisini kullanarak ne gibi sonuçlara ulaşabileceğinin tartışıldığını belirten Düzgün tıpkı *Hayy b. Yekzan*'da olduğu gibi İbnü'n-Nefis'in (ö.687/1288) *er-Risâletü'l-kâmilîyye fî sîreti'n-nebevîyye* adlı eserinde de insanın doğuştan getirdiği yetilerin ona hangi teolojik ve ahlâkî yolu seçtireceği üzerine odaklandığı problemi bağlamında ünlü deist Samuel Clarke'ın (ö.1729) deist görüşlerinin bu eserlerin dile getirdiği düşüncelerle benzerliğine dikkat çekmiştir. Bu bağlamda Clarke'ın bahsi geçen eserlerdeki gibi hiçbir peygamber veya vahiy öğretisi ile karşılaşmayan insanların salt akıl ile Allah'ın varlığı, ibadetlerin gerekliliği, insanlar arasında yaşamayı mümkün kılan ahlâkî ilkelere uyma gerekliliği ve ölümden sonra hayatın varlığı gibi teolojik önermeleri bilebileceğini ileri sürdüğünü ifade etmiştir. Düzgün, konuşması boyunca aktarımda bulunduğu Clarke ve Benjamin Witchcote (ö.1683) gibi deizmin öncülerine dair görüşlerden hareketle deistlerin dinleri protesto etme sebeplerinin dinlerin toleranssızlığı ve tekelci yapılarından dolayı kendi içinde parçalanmaya müsait yapıları olduğu tespitinde bulunmuştur.

Başkanlığını Prof. Dr. Mustafa Saim Yeprem'in yaptığı "Deizm" üst başlıklı ikinci oturumda ilk konuşmayı "Deizmin İncilinde Tanrı ve Din" isimli tebliği ile Meryem Kardaş yapmıştır. Kardaş tebliğinde dönemindeki deist düşünceleri kapsamlı bir şekilde ele aldığı için "Deizm'in İncili" diye anıldığını ifade ettiği İngiliz deistlerinden Matthew Tindal'ın (ö.1733) *Yaratılış Kadar Eski Hristiyanlık* adlı eserini incelemiştir. Tebliğinin başında deizmin ortaya çıkış sürecini özetleyen Kardaş, ilk dönemlerde deizmin din karşıtı olmayıp sadece bir Hristiyanlık eleştirisi biçiminde ortaya çıktığını fakat daha sonraları radikal bir söyleme dönüştüğünü ifade etmiştir. Kardaş tebliğine konu ettiği Tindal'ın eserinin ılımlı deizmden daha radikal bir deist söyleme geçiş niteliği taşıdığını dile getirmiştir. Zira Kardaş'ın da belirttiği üzere Tindal'ın yarattığı etkiyle birlikte akıl, artık vahiy anlamada başvurulan bir araç olarak değil her türlü dinî hakikatın tek ve gerçek kaynağı olarak görülmeye başlanmıştır. Kardaş'ın ifadesine göre Tindal; *Yaratılış*

Kadar Eski Hristiyanlık adlı kitabının başında eserinin temel amacını “İncilin var oluş gayesinin yalnızca doğal dinin yeniden ilanı olduğunu ortaya koymak” sözleriyle belirtmiştir. Kardeş, kitabın temel argümanının; “kişiden inanılması istenen şeyin ne olduğunu tam kavramadığı sürece iman etmesi beklenemez” prensibi olduğunu ve Tindal’ın hem teslisi hem de teslise kılıf olarak kullanılan gizem anlayışını bu prensip ile oluşturduğu argümanla reddettiğini söylemiştir.

Tebliğinde Tindal’ın Tanrı tasavvuru ve akıl-vahiy ilişkisi hakkındaki görüşlerini aktaran Kardeş’in tespitine göre Tindal’ın eserinde hâkim olan anlayış, her şeyin hatta Tanrı’nın varlığının bile insanın mutluluğu için bir anlam taşımasıdır. İnsan merkezli söylemin hâkim olduğu bu yorumda Tanrı’nın aşkın bir varlık oluşunun neredeyse yok sayıldığını ve O’nun varlığının pasif bir konuma indirildiğini belirten Kardeş’a göre Tindal’ın dua ve ibadet konusundaki yorumları onun bu görüşünün yansıması sayılabilir. Kardeş; Tindal’ın duaya yaratıcıyı anma şeklinde olumlu bir anlam yüklemesine rağmen duanın Tanrı ile insan arasındaki ilişkiyi sağlayan bir mekanizma oluşunu ıskaladığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Tindal’ın, ibadeti yalnızca tabiatın zorunlu kıldığına itaat ve Tanrı sıfatlarını taklitten ibaret görmesinin de onun insan merkezci yaklaşımının bir ürünü olduğunu ve Tanrı’nın yarattığı her şey mükemmel olduğu için O’nun eşyaya herhangi bir müdahalesinin Tanrı açısından bir eksiklik olduğu anlamına geleceğini savunduğunu bu görüşüyle de Tanrı’yı yüceltmeye çalışan Tindal’ın aslında O’nu âtil bıraktığını ifade etmiştir.

Aynı oturumda ikinci tebliğ “Akıl Tanrısallaştırılması ya da Sorunsuz Özgürlük” başlığıyla Hamdi Gündoğar tarafından sunulmuştur. Gündoğar tebliğinde deizmin liberalizmle olan ilişkisi ve deistlerin peygamberlik, ahiret ve ahlâk anlayışlarına değinerek genel bir değerlendirme yapmıştır. Deizm hakkında verdiği genel bilgilerden sonra deizmin liberalizm ile ilişkisine değinen Gündoğar’ın ifadesine göre Ortaçağ’ın Tanrı merkezli toplum ve insan tasavvurunun terkedilmesi ve hakikatin akıl yoluyla bilinebileceğine olan inancın artmasıyla ortaya çıkan liberalizmin öncüleri, dinî alana taşıdıkları düşüncelerinden dolayı aynı zamanda deizmin de önde gelen fikir adamları olmuşlardır. Gündoğar’a göre deist din anlayışı ile liberalizm hem bireyin özgürlüğü hususunda hem de dinî meselelerde benzer bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim Gündoğar’ın ifade ettiği üzere teoriden ideolojiye evrilen liberalizm; militarizm ve laisizme dayanarak Tanrıya düşman olmuş dine ve hatta metafizik hiçbir okuma biçimine tahammül edemeyen seküler bir noktaya ulaşmıştır. Deizm ise liberalizmde olduğu gibi Tanrı’ya düşman olmamakla birlikte Tanrı’nın âlem ve insanla ilişkisini keserek onu dışlamış akla dinî ve ahlâkî esasları belirleme yetkisi vermiştir. Konuşmasının devamında deistlerin nübüvvet, vahiy ve ahiret algısına değinen Gündoğar, deizmde insanların tabiatları gereği bir ahlâka sahip olduklarının savunulduğunu belirtmiştir. Ancak Gündoğar’ın ifadesine göre deistler bir insanın neden ahlâklı davranması gerektiğini doğal dinden hareketle ortaya koyamamışlardır.

Gündoğar aklın belirlediği deist Tanrı tasavvurunu âlem ve insanlara müdâhil olmayan pasif bir varlık ortaya koyması hasebiyle eleştirmiş ve insanların yapıp ettikleriyle ilgilenmeyen böylesi bir ilah anlayışının, adalet, merhamet ve dualara icabet etme şeklindeki ilâhî vasıfları yok saydığına dikkat çekmiştir. Gündoğar'a göre deizmde iyi ve kötü gibi değerlerden söz etmek de anlamsızdır. Çünkü insan akli mutlak bir değer tayin etmek için yegâne mercii olamaz. Ayrıca her insan, aklınca bir ölçü ya da değer tayin edebilir ancak bunun mutlaklığı veya evrenselliğinden söz edilemez. Gündoğar, evrensel değerlerin bir peygamber tarafından Tanrı'nın iradesi ya da buyruğu olarak bildirilmesi gerektiğini savunarak deizmde peygamber inancı olmadığı için değerlerin de evrenselliğinden bahsedilemeyeceğini ileri sürmüştür.

İkinci oturumun son tebliği ise "Modern Çağ Deizmini Doğuran Nedenler ve Sonuçları" başlığı ile İbrahim Coşkun tarafından sunulmuştur. Konuşmasına besmele ile başlayan Coşkun besmelenin deizmin panzehiri olduğunu belirtmiştir. Zira Kur'an'ın tanıttığı Allah tasavvurunda Allah'ın aşkınlığı ve içkinliği birlikte sunulmakta ve besmele de tam olarak buna işaret etmektedir. Nitekim Coşkun'un ifadesine göre Rahmân ismi dünyadaki her türlü nimetin sahibi olarak Rabbi tanımayı sağlarken Rahîm ismi de Allah'a şükrederek yaşayan insanların ahirette kârlı çıkacağını müjdelemektedir. Coşkun, Avrupalıların deist olmasını haklı ve normal bulduğunu ancak deist olduktan sonra Hristiyanlık'ta bulamadıkları gerçeği ifade eden bir dinin varlığını aramadıkları için hatalı olduklarını belirtmiştir. Bu bağlamda deistlerin Hristiyanlıktan dolayı dine küserek akıl yoluyla tespit ettikleri gerçeklerin tamamının İslâm dininde bulunduğunu ileri sürmüştür. Coşkun'a göre İslâm dini akıl ile tespit edilen bu gerçeklerin sınırlarını da göstererek insanların aşırıya kaçmalarını önlemektedir. Akıl-vahiy, din-dünya ilişkisi gibi pek çok konuda aklın doğru tespitlerinin bulunduğunu kabul etmekle birlikte Coşkun bu tespitlerin sınırlarının belirlenmesinde aklın yetkili olmadığını altını çizmiş ve akli bu anlamda yeterli görmeyerek deizmin de yanlışlığı asıl noktanın bu husus olduğunu ifade etmiştir.

Tebliğinde deizmin ortaya koyduğu ilkelerin İslâm'daki karşılığına ve geleneksel İslâm'daki yanlışlıklara dikkat çeken Coşkun, Türkiye'de deizmin özellikle gençler arasında yaygınlaşmasının en önemli sebebinin refah seviyesinin artması ile birlikte duyarlılığın azalması ve ahiret inancının görmezden gelinmesi olduğunu belirtmiş; modern çağda deist fikirlerin yükselişe geçişinin sebeplerini ise teslis inancı ve insanbiçimci din anlayışları, aslî günah meselesi, kilise ve din adamlarının uygulamaları şeklinde sıralamıştır. Coşkun antropomorfik din anlayışı dışındaki hususların bizim inancımızda bulunmayışı sebebiyle bunların deizme yol açmayabileceğini ancak insanbiçimci Tanrı anlayışının yanlış sıfat algısı nedeniyle söz konusu olabileceğinden hareketle İslâm'da haberî sıfatlarla ilgili ölçülerin anlatılarak insanbiçimci Tanrı anlayışının önüne geçilebileceğini dile getirmiştir.

Sempozyumun “Din Karşıtı Çağdaş Akımlar” konulu üçüncü oturumunun başkanlığını İsa Yüceer yapmıştır. Bu oturumda sunulan “Yunan Sofistlerinden Günümüze Miras: Agnostisizm ve Umursamazcılık” başlıklı ilk tebliğ ise Abdülhamit Sinanoğlu’na aittir. Tebliğinde deizmin dışında din karşıtı bir akım olarak agnostisizm ve umursamazcılık konusunu ele alan Sinanoğlu, İslâm düşüncesine felsefi tercüme ve farklı kültürlerle yapılan tartışmalar yoluyla giren şüphecilik ve bilinemezlik anlayışlarının Eski Yunan’daki sofistlere ya da septiklere kadar uzandıklarını belirtmiş ve klasik kelâmda sofistlere yapılan eleştirilerden örnekler zikretmiştir. Doğruyu söylemeyi değil sadece üstün çıkmayı gaye edinen tartışma yöntemine de “sofizim” adı verildiğini belirten Sinanoğlu, sofistlerin bilginin imkânı ve değeri konusunda bugünkü agnostik, septik veyahut rölativist anlayışlara yakın görüşleri ileri sürdüklerini ifade etmiştir.

Sinanoğlu 19. yy agnostisizminin kökeninin de Yunan kaynaklı olduğunu ve insanın mutlak hakikate asla ulaşamayacağını savunan bu akıma “ateizmin sulandırılmış şekli veya hüsnası” adının verilebileceğini dile getirmiştir. Sinanoğlu’nun ifadesine göre İslâm düşünce tarihinde agnostisizm kavramı, irfâniyye/gnostisizm ismiyle ve Allah’ın marifet yoluyla bilineceği düşüncesine zıt bir anlayışa sahip olan akım olarak bilinmektedir. Eski Yunan’daki septisizmin kilise dogmasına karşı ortaya çıkışı gibi agnostisizmin de aslında Hristiyanlıktaki dogmatik inanca bir tepki mahiyeti taşıdığına dikkat çeken Sinanoğlu son olarak İslâm kelâmcılarının agnostiklere ateistler ve deistler gibi karşı çıkmak yerine onları anlamaya ve kelâm ilminin bilgi nazariyelerini güncelleyip geliştirerek onları ikna etmeye çalışmaları gerektiğini ileri sürmüştür. Çünkü ona göre agnostikler içerisinde dine karşı olanlar bulunsa da içlerinde mantık önermeleri ile başta Tanrı varlığı olmak üzere diğer dinî hakikatleri kabule yatkın çok zeki insanlar vardır. Sinanoğlu, kelâm ilminin bilgi teorisi ile bu gruplarla temasta bulunulması gerektiğini dile getirmiştir.

Üçüncü oturumun ikinci konuşmasını “Kant’ın Antinomileri ve Kelâmcıların Kozmolojik Argümanları: Modern Bilim Açısından Bir Değerlendirme” başlıklı tebliği ile Mehmet Bulgen yapmıştır. Bir önceki tebliğde Agnostisizmin ortaya çıkışına değinen Sinanoğlu’nun verdiği bilgilerin devamı mahiyetinde olarak Bulgen agnostisizmin Kant’tan itibaren nasıl geliştiğini ve günümüzde ne türden bir boyut kazandığını anlatmıştır. İlk medeniyetlerden itibaren evrenle ilgili soruların insanoğlunun zihnini meşgul ettiğini söyleyen Bulgen bir kavram olarak kozmoloji terimini ilk kullanan Cristian Woolf’un 18. yüzyılda başlangıçtan sonuna evreni tek bir objeye gibi bir bütün olarak araştıran bir bilim teklifi yaptığını belirtmiştir. Başta Hume olmak üzere özellikle Aydınlanma filozoflarının Woolf’un bu teklifine oldukça eleştirel bir şekilde yaklaştığına buna karşın Kant’ın kariyerinin ilk dönemlerinde kozmolojiyi tutkuyla savunduğuna ve atomculuğu Tanrı’nın varlığını ispat için kozmolojik bir delil olarak kullandığına dikkat çekmiştir. Kritik dönemde Hume’un eserlerini okuduktan sonra ise *Saf Aklın Eleştirisi* adlı kitabında kozmolojinin mümkün olmayacağı iddiasında bulunduğunu ifade etmiştir. O dönemde epistemolojik bir dönüşüm geçiren Kant’ın hem amprizmi hem de rasyonalizmi hatalı bulduğunu belirten Bulgen’in

ifadesine göre Kant'ın bu eleştirisi kelâmcılar için de tanıdık. Zira Bulğen'in de belirttiği üzere kelâmcılara göre evren mümkün bir alan olduğu için salt akıl, ahiret hayatı hakkında hiçbir şey söyleyemediği gibi evrenin bilgisinin nasıl olduğunu da tek başına ortaya koyamayıp duyulara da ihtiyaç duymaktadır. Buradan yola çıkarak Kant'ın evrenin bir başlangıcının var olup olmadığı, birleşik cisimlerin daha fazla bölünemeyen en küçük parçalardan oluşup oluşmadığı, evrende zorunlu nedenselliğin ve zorunlu bir varlığın mevcudiyeti hakkında dört antinomi geliştirdiğini ve bu antinomilerle insanın evren bilim ve Tanrı hakkında neyin kesin bilgi sahibi olamayacağını ortaya koymaya çalıştığını söylemiştir.

Bahsi geçen antinomiler neticesinde Kant sonrasında evrenden hareketle Tanrı'nın bilinmeyeceği Tanrı'nın ancak imanla bilinebileceği şeklinde bir kanı oluştuğunu dile getiren Bulğen, bu durumun ateistlerin de imancı bir ateizmi gündeme getirmelerinin yolunu açtığına, bu antinomilerden en çok zararı deizmin gördüğüne, agnostisizmin de antinomiler sonrasında yaygınlık kazandığına, evren üzerinden Tanrı'nın varlığı için bir istidlal geliştirmenin imkânsız hale geldiğine ve pozitivizmin etkisinin arttığına işaret etmiştir. Kant'ın antinomilerinin felsefî ve bilimsel sonuçlarını bu şekilde özetledikten sonra Bulğen modern bilimin verilerinden de faydalanmak suretiyle antinomilerin yanlışlanabileceğini ortaya koymuş, insanın evren hakkında bilgi sahibi olabileceğini ve günümüz bilimsel verileri ile evrenin sebebi olarak zorunlu bir varlığın bulunduğunun ispat edilebileceğini ileri sürmüştür.

Mehmet Bulğen'in Kant ile ilgili sunumunun ardından gerçekleşen "Asha'ri Arguments for the Significance (dilala) of Miracles and Kant's Argument for Prophecy in Response to Early Modern Philosophy's Problematic Understanding of Miracles and Prophecy" (Eş'arî'nin Mucizeler'in Delaleti Argümanı ve Modern Felsefenin Mucize ve Nübüvvet Konusundaki Problematik Anlayışına Karşılık Olarak Kant'ın Peygamberlik Argümanı) başlıklı tebliğ ise Asst. Prof. Dr. Ahmed E. Abdel Meguid tarafından sunulmuştur. Tebliğinde öncelikle deizmin seçerisini ortaya koymaya çalışacağını belirten Meguid, ardından bu seçerideki aşkınlık fikrinin deizmle olan bağlantısını irdeleyeceğini ve son olarak da Kant'ın deizmin neresinde durduğu hususunu açıklayacağını ifade etmiştir. Meguid, deizm tartışmalarında Kant'ın önemli bir figür oluşunu onun yeni bir argüman geliştirme çabası içinde olması ve buna bağlı olarak da ontolojik ve kozmolojik delillerin yetersizliğini ortaya koyması ayrıca kendinden önceki geleneğin aksine çok hümanistik bir tavır sergilemesi ile açıklamıştır.

Batı'daki deizmin Newton ve Galileo'nun geliştirdiği mekanik dünya algısına dayandığını belirten Meguid, deizmin Batı'da yayılmasını sağlayan isimlerin Newton, Galileo, bir kurum olarak Hristiyanlık ve bu kuruma katkıda bulunan Spinoza olduğuna dikkat çekmiş ve kendisinden önceki felsefecilerden farklı olarak Kant'ın Tanrı kavramını bahsi geçen mekanistik sistemden hümanistik bir seviyeye çektiğini belirtmiştir. Ayrıca Meguid, din ve vahiy olarak aktarılan şeylerin insanın doğuştan getirdiği bilgilerle örtüşmesinin esas olduğu kanaatinin

Kant'ta hâkim olduğuna işaret etmiştir. Meguid'in ifadesine göre Tanrı'ya karşı ontolojik değil epistemik bir tutum ve tavır içerisinde bulunmanın gerekliliğini savunması ve felsefesini hümanistik bir boyuta oturtması Kant düşüncesinin iki temel noktasıdır. Son olarak Meguid, Kant felsefesindeki bu hümanist boyutun, aklın aşkınlığı ile maddenin içkinliği arasındaki ilişkinin kurulduğu insânî boyutun biçimi ve insanın bu hümanistik bağlamda kendine nasıl yer bulacağı hususu ile ilgili olduğu tespitinde bulunmuştur.

Aynı oturumun son konuşmacısı "Din Karşiti Bir Söylem Olarak Kötülük Problemi ve Eleştirisi" isimli sunumuyla Metin Özdemir'di. Filozof ve teologların, kötülüğü metafiziksel ve ahlâkî olarak iki kısma ayırdıklarını ifade eden Özdemir, kötülük problemi karşısında teist, ateist ve düalistlerin ileri sürdüğü çözümlerden bahsetmiş ardından deist düşüncenin kötülük problemine cevap olamayacağına işaret ederek deizmin en önemli açmazlarından birinin, akla alan açarken aklın tıkanıdığı noktalarda ona alternatif sunamaması olduğunu oysa deistlerin reddettiği vahyi getiren peygamberlerin insanlara bu alternatifi sağladıklarını belirtmiştir.

Sempozyumun ikinci günü "Deizmin Yansımaları" üst başlıklı oturumla başlamıştır. Bu oturumun ilk tebliğinin "Kalam on Deism: The Case of Abu Bakr al-Razi" (Kelâmda Deizm: Ebû Bekir er-Râzî Örneği) başlığıyla Muhammed Bâsil et-Tâî tarafından sunulması beklenirken Tâî'nin sempozyuma katılmaması sebebiyle ilk konuşma "Hz. Muhammed'in Ebedî Mucizesi Kur'an" başlığıyla Prof. Dr. Abdurrahman Bleik tarafından yapılmıştır.

Bleik tebliğinde Hz. Muhammed'in, kendisine bahşedilen Kur'an-ı Kerîm mucizesi ile Arapların fesâhat ve belâgatte uzmanlık sahibi ediplerine meydan okuduğunu ifade etmiştir. Nitekim Kur'an-ı Kerîm mucizesini kabul etmeyen müşriklere bizzat Kur'an, kendisinin bir benzerinin getirilmesi hususunda meydan okumaktadır. Buna rağmen klasik Arapça bilmeyen Araplardan bazılarının veya a'cemî olan kimselerin Kur'an'da geçen tehadînin fesâhat ve belâgat hususunda olmadığını iddia ettiklerine dikkat çeken Bleik; günümüz Arapçasının asr-ı saadet dönemindeki ile aynı olmadığına vurgu yaparak bugünün arabının Kur'an Arapçasını anlamak için mütercime ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Bleik, Kur'an-ı Kerîm'deki Arapça'nın günümüz arabî tarafından anlaşılmasındaki zorlukları Kur'an'ın kullandığı Arapça ibarelerden örnekler getirerek açıklamış ve Kur'an'dan ulemanın anladığı manayı çıkaramayanların varlığının Kur'an-ı Kerîm'in Resûlullah'ın mucizesi olduğu gerçeğini değiştirmeyeceğini ileri sürmüştür. Bugünün Arap müfessirlerini de Batılı bir anlayışla tefsir yapmakla suçlayan Bleik, irab dahi bilmeyenlerin tefsir işine kalkışmasının yanlışlığına dikkat çekmiştir. Bu bağlamda önüne gelenin Kur'an tefsiri yapmasının yanlışlığını vurgulayan Bleik, Kur'an-ı Kerîm'in bilimsel tefsirini yaparak big bang gibi bir takım bilimsel teorileri Kur'an'dan çıkarmaya çalışanları da ileride bahsi geçen teoriler değiştiğinde bu tür kimselerin ne yapacaklarını sorarak eleştirmiştir.

Dördüncü oturumun “Deizm-Bilim İlişkisi ve İslâm düşüncesi” başlıklı ikinci tebliği Masum Aytepe tarafından sunulmuştur. Aytepe, deizm öncesinde din ile bilimin birbirinden ayrı olamayacağı düşüncesinin deizmin ortaya çıkışına zemin hazırladığını ve deizmin din-bilim birlikteliğine imkân arayışına bir cevap niteliği taşıdığını ifade etmiştir. Bu bağlamda Aytepe deizmin sanıldığının aksine âleme müdahil olmayan bir Tanrı anlayışı şeklinde teolojik bir kaygıdan değil Batı insanının Aydınlanma Dönemi ve Rönesans-Reform hareketleri ile akla ve bilime duyulan sonsuz güven neticesinde meydana gelen din-bilim ilişkisi konusundaki tartışmalardan doğduğunu ileri sürmüştür. Deizmin İslâm düşüncesinde ise sıfatları aşkınlaştırma şeklinde görülebileceğini belirten Aytepe Mu'tezile'nin antropomorfik Tanrı anlayışına karşı geliştirdiği tenzihçi sıfat düşüncesinin deizmi çağrıştırdığını kabul ettiğini ancak Mu'tezile'nin geliştirdiği adalet ve lütuf teorilerinin onları deist ithamından kurtardığını söylemiştir. Nitekim Aytepe'ye göre akıl vurgusu yapan her aydın, deist sayılmazken aklın vahyi etkisizleştirdiği bir akıl-vahiy ilişkisi deizm olarak nitelenebilir.

İlhami Güler, müzakerecisi olduğu Aytepe'nin sunumundan deizmin, kurumsal dinlerden arındığı ve çok güzel bir din olduğu algısı uyandığını dile getirerek eleştiride bulunmuştur. Sempozyumun diğer tebliğlerinde de sıklıkla vurgulanan, deizmin ortaya çıkışında kilise baskısının önemli bir rol oynadığı görüşüne nazire olarak Güler, İslâm dünyasında deizmin varlığının da bu tür bir sebebe dayanması gerektiğinin altını çizerek bu sebebin şeriat olması gerektiğini ileri sürmüştür. Güler'e göre eğer İslâm dünyasında deizmin varlığının sebebinin şeriat olduğu iddiası doğru ise İslâm şeriatinde dikkat edilmesi ve güncellenmesi gereken hususlar; Kur'an'daki ataerkil üslup ve kadın sorunu, hadd cezaları, kölelik-cariyelik meselesi, Peygamber'in özel hayatı, Kur'an'daki cihat vurgusu ve cennet-cehennem tasvirleridir. Günümüzdeki şeriat imgesinin pek çok Müslümanın dinden soğumasına neden olduğunu belirten Güler, Hz. Ömer ve benzeri diğer âlimlerin yaptığı gibi Kur'an'daki antropolojinin gözetilmesi ve sabit din ile dinamik şeriatin ayırt edilmesiyle usulümüzü yenileyebileceğimizi ifade etmiştir. Güler'e göre bugün kelâm, usûl-i fıkıh, hadis ve tasavvuf gibi İslâmî ilimlerde Kur'an'daki duygu, davranış ve mantığı birlikte içeren bütüncül yapı yeniden yakalanılmaya çalışılmalıdır.

Dördüncü oturumun son tebliği Recep Ardoğan'a aittir. Ardoğan “Adetullah ve Sünnetullah Kavramları Açısından Deizm” isimli sunumunda evreni mekanik bir düzen olarak kabul eden ve vahyi reddeden deist düşüncede Tanrı'nın insan, toplum ve tarihle ilgisinin yok sayıldığını, sadece bu dünyaya odaklanıldığını belirtmiş ve deizmdeki bu ön kabulleri kelâmdaki adetullah ve sünnetullah çerçevesinde ele almıştır. Bu bağlamda arşa istiva ayetine kelâmcıların verdiği anlamdan hareket eden Ardoğan, evrene müdahalesi bulunmayan bir Tanrı anlayışının kelâmî düşünceye aykırı olduğunu ifade etmiştir. Ardoğan, kelâmcıların savunduğu âdetullah gereği söz gelimi insanın hidayeti için peygamber gönderilmesi, kitap indirilmesi ve nübüvvetin delili olarak mucize inancının Tanrı'nın evrene ve insana müdahalesinin tezahürü olması sebebiyle

deistlerin savunduğu âleme müdahil olmayan Tanrı anlayışının İslâm kelâmında yeri olmadığını ileri sürmüştür. Dolayısıyla Mu'tezile dâhil hiçbir kelâmî mezhep veya İslâmî ekolün deizmle ilişkilendirilemeyeceğini savunan Ardoğan, deizm ile teizm arasındaki farkın, Allah'ın insana inayetini kabul veya ret noktasında olduğunu ifade etmiştir.

Ardoğan'ın müzakerecisi Namık Kemal Okumuş birkaç madde özelinde "deizmin yeşerdiği tarlayı" betimlemek suretiyle Ardoğan'ın tebliğine katkıda bulunarak müzakeresini sonlandırmıştır. Okumuş'un zikrettiği bu maddelere göre her şeye müdahil Tanrı anlayışı deistlerin tepkisini çekmiştir. Dinin otoriter tutumu ile bugün kilisenin dogmatik yapısına benzeyen İslâmî söylem ve tavırlar da günümüz Müslümanları arasında deist düşüncenin doğuşuna ve yayılmasına neden olmuştur. Okumuş ayrıca tabiatta determinist kanunların varlığının Tanrı'yı ortadan kaldıracağı endişesi ile özgürlüklerin kısıtlandığını ve kulun fiilinin hâlik olduğu söylemekten kaçınmanın özgürlükle birlikte sorumluluk duygusunu da yok edeceğini ileri sürmüştür. Determinizmin insanı tanrılaştırmadığını aksine insanların sınırlılıklarının farkına varmalarını sağladığını savunan Okumuş, deistlerin televizyon ve sinema gibi kitle iletişim araçları ve internet vasıtasıyla yaptıkları yoğun propagandanın Müslüman gençler üzerindeki etkisine de temas etmiştir.

Başkanlığını Prof. Dr. Cemalettin Erdemci'nin yaptığı "İslâm Düşüncesinde Deizm Okumaları" başlıklı beşinci oturumun ilk konuşmacısı olan Emre Dorman, "Deizm ve Eleştirisi" başlıklı bir tebliğ sunmuştur. Hristiyanlıktaki deizmin Hristiyanlığın bilinmesinden İslâm'daki deizmin ise İslâm'ın bilinmemesinden kaynaklandığını ifade eden Dorman dinin reddi anlamındaki deizmin İslâm ile uyuşmadığının altını çizerek deist olduklarını iddia eden Müslümanların deizmin ne olduğunu tam olarak kavrayamadıklarını belirtmiştir. Deistlerin Hristiyanlığın temel öğretilerine alternatif bir teoloji geliştirmekte güçlük çektiklerine de dikkat çeken Dorman, Batı'da deizmi doğuran teolojik nedenleri zikrederek İslâm dininin evrensel ilkelere sahip bir inanç olması ve düşünce ile inanç özgürlüğüne dayanması, akli kullanmaya teşvik etmesi, ruhban sınıfının bulunmayışı gibi özellikleri sebebiyle felsefi anlamda İslâm'a karşı deist bir tehdidin varlığından söz edilemeyeceği tespitinde bulunmuştur. Bununla birlikte pratik anlamda deizm şeklinde bir tehlikenin varlığının da yadsınamayacağı gerçeğini dile getiren Dorman, ülkemizde Allah'a ve peygambere inanan ancak bu inancını hayatına yansıtmayan "pasif deistler" denebilecek bir zümrenin mevcudiyeti tehlikesine dikkat çekmiştir.

Aynı oturumda "Deizm ve Teizm Açısından Vahye Olan İhtiyaç" başlıklı tebliğinde Ersan Özten insanların Allah ile irtibatının ancak vahiy ile sağlanabildiğini ve Allah-kul irtibatının vahiy ile sağlanmasının sünnetullahın gereği olduğunu ifade etmiştir. Evrene müdahil olmayan Tanrı anlayışı, akla ve bilime aşırı güven ve insan tarafından oluşturulan akıl dayanaklı doğal din anlayışı sebebiyle deizmi Tanrı'yı dışlama projesi olarak tanımlayan Özten,

deizmin insanları ateizme sürükleyeceğini, ateizmin ise zamanla agnostisizme yol açacağını belirtmiştir.

Müzâkere kısmında Harun Çağlayan, deizmin vahiy algısının tebliğde açıkça ortaya konmadığı eleştirisinde bulunmuştur. Çağlayan ayrıca deizmin vahiy algısının doğal din anlayışı olarak anlaşılabilceğini ileri sürmüş ve vahyin olmadığı bir dünyanın deistlerin savunduğu dünya olup olmadığını sorgulamıştır.

Özten'in ardından sunulan "Nübüvvet Yapılan İtirazlar Bağlamında İbnü'r-Râvendî ve Nübüvveti İnkâr Düşüncesi" başlıklı üçüncü tebliğde Vecihi Sönmez öncelikle İslâm düşüncesinde nübüvveti inkâr eden akımların başında gelen Berâhime'nin bu inkârının altında yatan temel nedenleri sıralamış ardından Berahime gibi çoğunlukla nübüvvet inkârcısı olarak zikredilen İbnü'r-Râvendî'nin nübüvveti inkâr edişi ile ilgili hususun kesinlik arz etmediğine değinmiştir. Bu bağlamda İbnü'r-Râvendî'nin özellikle Şîi kaynaklarda Şîi olarak gösterildiğini bununla birlikte diğer bazı kaynaklarda ise kendisinin Mu'tezilî olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Ayrıca İbnü'r-Râvendî'nin mutlak ateizmi savunduğu iddiası hakkında şüphelerin bulunduğunu ve onun nübüvveti inkâr ettiği söyleminin kesinlik taşımadığını ifade etmiştir. Sönmez, İbnü'r-Râvendî'nin mühlid olduğunu ileri sürenlerin ise Kur'an'ın tek başına Resûlullah'ın nübüvvet delili olamayacağı şeklinde nübüvveti ret anlamı taşıyan görüşleri İbnü'r-Râvendî'ye nisbet etmek suretiyle iddialarını ispatlamaya çalıştıklarını belirtmiştir.

Tebliğin müzakerecisi Muzaffer Barlak, konu hakkında kaynaklarda ihtilafli görüşlerin bulunmasından dolayı İbnü'r-Râvendî'nin bir nübüvvet ispatçısı mı yoksa inkârcısı mı olduğu bağlamında klasikte yer alan tartışmaların Sönmez'in sunumunda da çözülemediğini söylemiştir. Barlak, Mu'tezile ve Eş'arîlerin hüsünkubuh hakkındaki düşüncelerinin nübüvvetin hükmü hakkında ileri sürdükleri görüşler ile çelişki arz ettiğine dikkat çekerek bu çelişkinin onların Tanrı tasavvurlarından kaynaklandığını belirtmiş ayrıca hem Eş'arî hem de Mu'tezile'nin Allah'ın şânına yaraşır bir Tanrı tasavvuru sunamadıkları bununla birlikte Mu'tezilî anlayışın Kur'an'a daha yakın olduğu şeklindeki tespitlerini dile getirerek sempozyuma katkıda bulunmuştur.

Metin Yıldız ile Burhaneddin Kıyıcı'nın birlikte hazırladıkları ve Yıldız'ın sunduğu "Zekeriyya er-Râzî'de Deist Yaklaşım: Aklın Yetkinliği ve Nübüvvet Eleştirisi" başlıklı tebliğde Râzî'nin (ö.313/925) *et-Tıbbu'r-rûhânî* ve *Esîretü'l-felsefiyye* adlı eserlerinden hareketle nübüvvet hakkındaki görüşleri irdelenmiştir. *et-Tıbbu'r-rûhânî*'de nübüvveti inkâr eden herhangi bir söylem bulunmamasına rağmen akla yaptığı vurgunun itidal sınırını aştığı gerekçesi ile tebliğde Râzî bir nübüvvet inkârcısı olarak gösterilmiş ve eserinde akla yaptığı vurgunun keskinliğinden nübüvvetin gereksizliği sonucu çıkarılarak Râzî'nin bir deist olarak değerlendirilebileceği iddia edilmiştir. Yıldız ve Kıyıcı ayrıca *A'lâmu'n-nübüvve*'nin günümüze ulaşmayan ilk sayfalarında eserin müellifi Ebû Hâtim er-Râzî'nin (ö.322/933) bahsettiği mühlidin Zekeriyya er-Râzî olduğunu ileri sürmüşlerdir.

Tebliğin müzakeresini yapan Yunus Cengiz, öncelikle Râzî'nin eserlerini büyük ölçüde çalışan Paul Kraus'dan bahsedilmemesini bir eksiklik olarak gördüğünü belirtmiştir. Cengiz, Râzî'nin mezkûr eserinde akla aşırı vurgu yaptığı görüşüne katılmadığını ifade ederek akla aşırı vurgu yapma ile nübüvveti inkâr arasında da bir bağlantı kurmanın doğru olmayacağını söylemiştir. Bâkîllânî gibi Eş'arî âlimlerle birlikte Mu'tezile'nin de akla aşırı vurgu yaptığını hatırlatarak bu durumun onları nübüvvet inkârcısı konumuna getirmediğinin altını çizmiştir. Cengiz, Râzî'yi deist olarak yorumlamanın faydasız olduğu gibi ayrıca dışlayıcı bir tavır yansıttığını ifade ederek eleştiride bulunmuştur.

Sempozyumun "Anabilim Dalı Eğitim, Öğretim ve Koordinasyon Sorunları" isimli son oturumunda iki tebliğ sunulmuştur. Bunların ilki Fatma Günaydın'ın "İmam Hatip Liselerinde Okuyan Öğrencilerin İnanca Dair Soru ve Sorunları" başlıklı tebliğidir. Günaydın, İHL öğrencilerinin inanca dair sorularından oluşan bir sunu eşliğinde gençlerin dinî şüpheleri hakkında bilgiler vermiştir. Tebliğde, gençler arasındaki dinî şüphenin nedenleri olarak; dindarların yaşamlarının meydana getirdiği hayal kırıklığı, ebeveyn ile olan çatışmalı ilişkiler, sebep ve hikmeti anlatılmadan dinî emirlerin dikte edilmesine karşı oluşan tepki ve din başlığı altında eleştiriye uğramak gösterilmiştir. Günaydın son olarak gençler arasındaki şüphenin izalesinde kelâm ilminin ve liselerdeki kelâm derslerinin işlevinin önemine de temas etmiştir.

Sempozyumun son tebliği ise "İHL Meslek Dersleri Öğretmenlerinin Kelâm Derslerine İlişkin Görüşleri" başlığıyla İsmail Bulut'a aittir. Bulut, İHL meslek dersleri öğretmenleri üzerinde yaptığı bir alan araştırmasından elde edilen veriler bağlamında kelâm ilminin ve kelâm dersinin liselerdeki işlevi hakkında bilgilendirmede bulunmuştur. Bu bağlamda öğretmenlerin kelâm dersinin dinî şüphelerin giderilmesindeki faydasını kabul ettikleri ancak öğrencilere yaklaşırken doğru metot seçimini ve tartışmalardan kaçınarak ayet ve hadisler ışığında dersi işlemeyi önemli gördükleri bilgisini aktarmıştır. Bulut ayrıca öğretmenlerin ilâhiyat eğitimini kelâm dersi eğitimi için yetersiz bulduklarını ve hizmet içi eğitime ihtiyaç duyduklarını da belirtmiştir.

Sempozyumun değerlendirme oturumu Prof. Dr. Saim Yeprem başkanlığında gerçekleşmiştir. Şerafettin Gölcük, İlyas Çelebi, Yusuf Şevki Yavuz, Metin Yurdağür, Cağfer Karadaş, Hatice Kelpetin Arpağuş ve Ramazan Biçer'in yer aldığı oturumda İslâm düşünce dünyasında bazı hadisçiler dışında aklın yol göstericiliğini reddedenin bulunmadığı belirtilerek deizm gibi vahiyden yoksun inançların insanı mutluluğa ulaştıramayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca kelâm ilminin, güncelleştirilmemesi sebebiyle günümüz ihtiyaçlarına cevap veremediği dile getirilerek bu bağlamda yeni bir mebdâî ve varlık anlayışı ile yeni bir kelâm ilminin oluşturulması gereğinin altı çizilmiştir. Son olarak kelâmcıların problem çıkararak değil gündemi takip eden düşünürler olduğu ve zamanının öne çıkan meselelerini ele aldığı zikredilerek deizmin de bu bağlamda tartışıldığı ifade

edilmiş ve bir sonraki koordinasyon konusunun deizmin devamı niteliğinde dine karşıt bir akım olması hasebiyle ateizm olmasında karar kılınmıştır.

Özelde deizm genelde ise dine karşıt çağdaş akımların konuşulduğu sempozyumda bahsi geçen akımların ortaya çıkış serüveni ve öncüleri hakkında bilgiler verilmiş, Batı ve İslâm dünyasında yayılış biçimi karşılaştırılarak ahiret, nübüvvet ve mucize gibi İslâm'daki pek çok aslî inanca aykırı düşünceler barındıran deizme eleştirilerde bulunulmuştur. Bu akımların İslâm dışı fikirlerine daha çok gençlerin kapıldığı tespiti ile birlikte Müslümanlar arasında oluşturduğu tehlikeye dikkat çekilmiştir. Kelâm ilminin geçmişten miras aldığı dini savunma misyonu gereği öncelikle karşıt görüşte olanların düşünce sistemini ve delillerini tanıma ihtiyacı malumdur. Bu bağlamda sempozyum, bahsi geçen ihtiyacın giderilmesini sağlaması ve inanca aykırı fikirler barındıran çağdaş akımlarla mücadelede günümüz kelâmcılarının üzerine düşen görevlerin neler olduğunu ortaya koyması bakımından önemli bir fonksiyon icra etmiştir.